

आधुनिक संस्कृत साहित्ये महिलानां भूमिका

ज्योति

अतिथि सहायक आचार्या-राजकीय शास्त्री संस्कृत महाविद्यालय, श्री माधोपुर

संक्षेपः

प्रस्तुते शोधलेखे आधुनिकसंस्कृतसाहित्ये महिलानां योगदानस्य संक्षेपेण वर्णनं कृतम् अस्ति । यस्मिन् संस्कृतसाहित्ये कृतानां केषाञ्चन रचनानां वर्णनं स्पष्टतया दर्शितम् अस्ति। एतेषु लेखनेषु आधुनिकसमाजस्य स्वरूपं स्पष्टतया दृश्यते तथा च तेन सह सामाजिक-आर्थिक-राजनैतिक-सांस्कृतिक-स्वभावस्य अपि स्पष्टतया वर्णनं भवति । अतः आधुनिकसंस्कृतसाहित्ये स्त्रियाः अतुलनीयं योगदानम् अस्मिन् शोधलेखे स्पष्टतया वर्णितम् अस्ति ।

कूटशब्दः आधुनिक संस्कृत साहित्य, सांस्कृतिक, आर्थिक, राजनितिक, योगदान, स्पष्टस्वरूप, आधुनिक संस्कृत कथा

प्रस्तावना

संस्कृतसाहित्यस्य परम्परा अतीव प्राचीना अस्ति। समृद्धसाहित्यपरम्परा, व्याकरणसूक्ष्मता च संस्कृतभाषा सर्वदा एव पूज्यते । वेदात् आरभ्य आधुनिककालपर्यन्तं महिलाविद्वांसः भाषाविज्ञानम्, व्याकरणम्, दर्शनशास्त्रम्, साहित्यम् इत्यादिषु क्षेत्रेषु महत्त्वपूर्णं योगदानं कृतवन्तः। एतत् साक्ष्यं यत् भारतीयसमाजस्य स्त्रियाः अतीव गौरवपूर्णं स्थानम् अस्ति । प्राचीनकालात् भारते महिलाः साहित्यस्य विभिन्नक्षेत्रेषु अतुलनीयं योगदानं दत्तवन्तः संस्कृतसाहित्यस्य विषये वदन् प्राचीनकालात् अस्मिन् क्षेत्रे महिलानां महत् योगदानम् अस्ति । भारतस्य मध्ययुगीन-अद्यतनसमाजस्य मध्ये महिलाः संस्कृतसाहित्यस्य कृते महत् कार्यं कृतवन्तः अद्यत्वे अपि ते बहुषु कार्येषु पुरुषाणाम् अपेक्षया दूरं पुरतः सन्ति।

यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः ।

यत्रैतास्तु न पूज्यन्ते सर्वास्त्रिफलाः क्रियाः । 1

अर्थातः

यत्र स्त्रियः पूज्यन्ते, तत्र देवाः निवसन्ति, यत्र नारीणां न आदरः भवति, तत्र कृतं सर्वं कार्यं वृथा भवति। स्वातन्त्र्योत्तरकालात् आरभ्य संस्कृतजगति अनेके प्रतिमाः स्थापिताः, आधुनिकसाहित्येन सह मिलित्वा संस्कृतजगत् पुनः स्वशक्तिं स्थापितवती अस्ति । अद्यत्वे आधुनिकसंस्कृतसाहित्ये स्त्रियाः सर्वाङ्गविकासः चित्रितः अस्ति । प्रबुद्धाः, प्रगतिशीलाः, शूराः, स्त्रियः स्वशक्त्या, बुद्ध्या च प्रगतेः उच्चतमशिखरं यावत् अग्रे गच्छन्ति, सर्वत्र विजयस्य ध्वजं च उत्थापयन्ति। सा समाजं समग्रं च विश्वं तेषां सर्वतोमुख्यविकासाय, जगतः शुभकामनायै, तदनुसारं आत्मपरीक्षणाय च प्रेरयति।

अतः संस्कृतकाव्यक्षेत्रे वा अन्यस्मिन् क्षेत्रे वा स्त्रियाः प्रत्येकस्मिन् क्षेत्रे महत् योगदानं कृतम् अस्ति । एतेषां कार्याणां कारणात् अद्य ते पुरुषवत् समाजे अन्यस्मिन् वा कार्यक्षेत्रे महत् योगदानं ददति । अद्यत्वे संस्कृतस्य कोऽपि विधा नास्ति यस्मिन् सः स्वसृष्टिद्वारा स्वस्थानं न स्थापयति । यदि वयं आधुनिकसंस्कृतजगत् वदामः तर्हि अस्मिन् क्षेत्रे महिलानां महत् योगदानम् अस्ति । तस्य भूमिकायाः विडम्बना अद्यत्वे अपि अस्ति । सा स्वकृतीनां माध्यमेन अद्यतनसंस्कृतसमाजस्य कृते नूतनं आयामं प्रस्तुतं कुर्वती अस्ति ।

प्राचीनकालस्य प्रसिद्धा महिला कविः घोषः आसीत् । सा ऋग्वेदस्य ऋषिः आसीत्, तस्याः शताधिकाः स्तोत्राः ऋग्वेदे संकलिताः सन्ति । एतेषु स्तोत्रेषु सः नारीजीवनं, प्रकृतिः, प्रेम्णः, आध्यात्मिकता इत्यादिषु विषयेषु लिखितवान् अस्ति ।

अन्ये प्रसिद्धाः प्राचीनाः महिलाकवयः सन्ति- १.

लीला - सा ऋग्वेदस्य ऋषिः आसीत् तस्याः ८ स्तोत्राणि ऋग्वेदे संकलितानि सन्ति ।

विश्ववराः सा ऋग्वेदस्य ऋषिः आसीत्, तस्याः ३ स्तोत्राणि ऋग्वेदे संकलितानि सन्ति ।

मध्ययुगीनकालेऽपि महिलाकविभिः संस्कृतसाहित्ये महत्त्वपूर्णं योगदानं कृतम् । एतेषु केचन प्रमुखाः कवयः सन्ति-

लीलाशयः ८ शताब्द्याः कविः एवं 'शृंगारतत्त्वालोक' नामकं ग्रन्थं लिखितम् आसीत् ।

भट्टिनी - सा ८ शताब्द्याः कविः आसीत्, 'भट्टिनिकाव्या' इति महाकाव्यं लिखितवती । भवभूतिः सः ८ शताब्द्याः कविः आसीत्, परन्तु तस्य पत्नी 'पद्मावती' अपि कुशला कविः आसीत् ।

अब्बक्का - सा १२ शताब्द्याः कविः योद्धा च आसीत् । तेन 'उभयचरितम्बर' इति पुस्तकं लिखितम् आसीत् ।

आधुनिककालस्य महिलाकविः

आधुनिककाले अपि महिलाकविभिः संस्कृतसाहित्यं समृद्धं कृतम् अस्ति । एतेषु केचन प्रमुखाः कवयः सन्ति- १. एवं

देवकीनाथ ठाकुरः - १९ शताब्द्याः कविः आसीत्, परन्तु तस्य पुत्री 'शर्दा ठाकुर' अपि कुशलकविः आसीत् ।

लक्ष्मीबाई : सा १९ शताब्द्याः कविः आसीत्, 'वीररस' विषये काव्यानि लिखितवती ।

गिरिजा देवीः सा २० शताब्द्याः कविः आसीत्, तस्याः 'नवनीत' इति नामकं काव्यसंग्रहं प्रकाशितवती ।

शान्तशेखावतः - सा २० शताब्द्याः कविः आसीत्, सा 'आधुनिकसंस्कृतकाव्य' इति नामकं काव्यसंग्रहं प्रकाशितवती ।

आधुनिकसंस्कृतसाहित्ये प्रमुखं स्त्रीणां अपि अति महत्त्वपूर्णं भूमिका अस्ति । केचन प्रसिद्धाः महिला कवयः निम्नलिखित रूपेण सन्ति ।

१. पण्डिता क्षमारावः २- (१८९०-१९५४)

पण्डिता क्षमारावस्य जन्म १८९० तमे वर्षे महाराष्ट्रप्रान्तस्य पुणेनगरे अभवत् । तस्य पितुः नाम संस्कृतस्य उच्चश्रेणीविद्वान् पं.शंकरपाण्डुरङ्गः आसीत् । पण्डिता क्षमारावस्य विवाहः बम्बई-नगरस्य शीर्ष-शल्यचिकित्सकेन राधेवेन्द्र-जी-इत्यनेन सह अभवत् । १९२० तः १९३० पर्यन्तं आङ्ग्लभाषायां, १९३० तः संस्कृतभाषायां च लेखनं कृतवान् । १९५५ तमे वर्षे प्रकाशिता तस्य कथासृष्टिः कथामुक्तवल्ली तथा कथापञ्चकम् ३ अनुष्टुपच्छन्दे संकलिताः पञ्च कथाः सन्ति । १९३८ तमे वर्षे पण्डिता, १९४२ तमे वर्षे सरस्वतीचन्द्रिका इति उपाधिना भवतः सम्मानः अभवत् ।

कथामुक्तावली 'प्रेमसौद्रिकः ४', 'परित्यक्ता', 'तपस्या', 'परितोषिकम्', 'विधवोद्वहसंकटम्', 'मत्स्यजीवी केवलम्' इत्यादयः १५ लघुकथासंग्रहः अस्ति । एतेषां कथानां विषयः मुख्यतया सामाजिकदोषाणां, दुःखितानां च महिलानां (विधवाः, वन्ध्याः, तलाकप्राप्ताः) आधारितः अस्ति । तेषां कथाः प्रायः दुःखदः भवन्ति । कथा प्रेमसौद्रिकः - अस्मिन् एकः पिता स्वपुत्र्याः (अस्मो) मुखं द्रष्टुं आकांक्षति, यतः सः स्वस्य हामिडां त्यक्तवान् आसीत् तथा च पत्नी प्रतिज्ञातवती यत् तस्याः पुत्री भर्त्रे दर्शयितव्या यतः सः हामिदा इति मत्वा गृहात् पलायितवान् वन्ध्या सा तस्मिन् समये गर्भवती इति न ज्ञात्वा तस्मै ददाति गर्भावस्थायां गृहात् बहिः क्षिप्तस्य अनेकानां शारीरिक-मानसिक-आर्थिक-समस्यानां सामना कर्तव्यः भवति, पुत्रीयाः जन्मनः अनन्तरं अपि मृता भवति ।

काले स्वपुत्रीं वृद्धकृषकदम्पतीं पालनार्थं ददाति । एकस्मिन् दिने यदा तस्याः पिता असमाम् आनेतुम् आगच्छति तदा सा सपाटतया गन्तुं नकारयति सः अपि वृद्धदम्पतीं धनेन प्रलोभयति परन्तु ते अपि लोभं न त्यजन्ति सः निराशः भूत्वा नगरं प्रत्यागच्छति ।

मायाजलम् - चतुर्णां नारीनां कथा अस्ति या...

पतिभिः कान्तैः वा परित्यक्ताः भवन्ति । यदा ताः स्त्रियः एकत्र आगच्छन्ति तदा ते स्वस्य प्रेमानुभवानाम् वर्णनं कुर्वन्ति । सम्पूर्णे कथायां सस्पेन्सः प्रचलितः अस्ति । पाठकः कथायां रहस्यं ज्ञायते । पण्डितक्षमारावस्य भाषा काव्यात्मका, मुहावरणैः सुभाषितैः च परिपूर्णा अस्ति । केषुचित् स्थानेषु दीर्घसमासशब्दानां क्रियापदानां च प्रयोगे अपि साहित्यिकरागः अवशिष्यते । भाषाशैल्याः विषयस्य च दृष्ट्या अयं कथासङ्ग्रहः यथार्थतया आधुनिकसंस्कृतलघुकथासङ्ग्रहः इति वक्तुं शक्यते ।

2 डॉ. वीणा पतनी (१५ -०८- १९३२ - २००६)

डॉ. जी इत्यस्य जन्म १९३२ ई. तमे वर्षे उत्तराखण्डस्य हल्द्वानी इति स्थाने उच्चवर्गस्य ब्राह्मणपरिवारे अभवत् । लखनऊ-नगरात् प्रथम-विभागे प्रथम-मध्यमा-शास्त्री-परीक्षायां उत्तीर्णः भूत्वा १९५८ तमे वर्षे ई.पी.एच.डी. तस्मिन् एव काले भवान् एकवर्षं यावत् लखनऊ विश्वविद्यालये कार्यं कृतवान् । १९६४ तमे वर्षे दिल्लीनगरम् आगत्य १९६५ तमे वर्षे जानकीदेवीस्मारकमहाविद्यालये प्राध्यापिकारूपेण कार्यं कृतवती । भवतः पुत्रः रोचनः पुत्री रुचिरा च अस्ति । भवतः पतिः १९८२ तमे वर्षे मृतः । भवद्भिः लिखितानि चत्वारि पुस्तकानि प्रकाशितानि सन्ति कथासाहित्ये अपराजिता सप्तकथासंग्रहः एतदतिरिक्तं संस्कृते आङ्ग्लभाषायां च अनेकविषयेषु लेखाः उपलभ्यन्ते । 'मधुरामलम्' इत्यस्य मौलिकतां दृष्ट्वा १९८८ तमे वर्षे उत्तरप्रदेशस्य संस्कृत-अकादमीद्वारा भवान् सम्मानितः । संस्कृत अकादमी दिल्ली

द्वारा १९९६ तमे वर्षे 'अपराजिता' इति कृते सम्मानितः। तस्मिन् एव वर्षे संस्कृत अकादमी दिल्लीद्वारा संस्कृतसाहित्यसेवासम्मानेन पुरस्कृताः। अपराजितस्य सप्त मौलिककथासंग्रहे 'कुलिना', 'अपराजिता', 'शंखना',

'अनुग्रहिता', 'वातायनम्', 'जागरिकता कथासुः स्त्रियाः जीवनसम्बद्धा कस्यापि समस्यायाः अन्यस्य वा वर्णनं भवति।

'अपराजिता': ५ मध्यमवर्गीय विजयस्य विवाहः एवम्

कुटुम्बे भवति यत्र दहेजलुब्धः पतिः श्वशुरौ च किञ्चित्कालानन्तरं दहेजं याचते, ततः सा स्वावलम्बनजीवनं यापयितुं निश्चयति तथा च तस्मिन् समये पतिः अपि अवगच्छति, अतः सः अपि तस्याः पोषणं कर्तुं निश्चयति पतिपत्नी च मिलित्वा निवसतः।

3 डॉ. नलिनी शुक्ला -(८- ६- १९४ -२०११)

डॉ. नलिनी शुक्ला इत्यस्याः जन्म १९४० तमे वर्षे जूनमासस्य ८ दिनाङ्के इटावा-नगरस्य कन्चेसी-ग्रामे अभवत्। तव पितुः नाम इन्द्रदत्तमिश्रः, वकिलः, मातुः नाम पद्मावती मिश्रः, भक्तिजीवितमूर्तिः आसीत्। भवता एम.ए. पीएचडी उपाधिं प्राप्त्वा आचार्यः कानपुरस्य नरेन्द्रदेवमहिलामहाविद्यालये संस्कृतस्य व्याख्याता नियुक्तः। 'परिजात पत्रिका' मेरठ विश्वविद्यालयस्य तथा साहित्य अकादमी दिल्ली इत्यस्य सक्रियसदस्यः अस्ति। अनेकेषु विश्वविद्यालयेषु राष्ट्रीय-अन्तर्राष्ट्रीय-कार्यक्रमेषु सम्मेलनेषु च संस्कृतनाटकस्य समन्वयकः निर्देशकः च अभवत्। आकाशवाणी दूरदर्शन, लखनऊ, दिल्ली, पुणे इत्यत्र अपि अनेके कार्यक्रमाः प्रसारिताः सन्ति। भवतः संस्कृते हिन्दीभाषायां च प्रायः २१ प्रकाशितानि अप्रकाशितानि च पुस्तकानि सन्ति, येषु रूपकं, नाटिका, गीतिकाव्यं, कथासंग्रहः (कथासप्तकम्) इत्यादयः सन्ति।

कथासप्तकम् सप्त कथाः संकलिताः सन्ति।

यस्मिन् स्वयमेव लिखिताः कथाः सन्ति। 'कर्तव्यानिष्ठा', 'कलवरनिश्चिन्ता च', 'अभिवर्धनम्', 'तन्नू', 'प्रलवस्तपोत्तली-कमरनासत्रा', 'शिशुशय', 'अकृतार्थम अभि भावक्तम' इति सप्त कथाः येषु सामाजिकवातावरणस्य चित्रणं कृतम् अस्ति तथा च... नूतन सामाजिकसमस्यानां उल्लेखः कृतः अस्ति। यथा कर्तव्यनिष्ठायां महावीर-बहादुर-नामकयोः तटरक्षकयोः पात्राणां विषये कथा अस्ति, ये तटं लुटेराणां कृते त्राणार्थं स्वप्राणान् त्यागयन्ति, यस्मात् ज्ञायते यत् योजना श्रीवास्तवः च गृहीतः कारागारे प्रेषितः भवति। एवं प्रकारेण अन्ये बहवः महिलाः संस्कृतकाव्यक्षेत्रे महत्त्वपूर्णं योगदानं कृतवन्तः, यत् अतीव प्रशंसनीयं कृतिः इति कथ्यते, यथा यदि वयं अर्वाचिनसंस्कृतसाहित्यस्य विषये वदामः तर्हि तस्मिन् स्त्रियाः स्वभावः स्पष्टतया दृश्यते, यथा श्री मति शीला भट्टरीकः, देवकुमारिका, गंगादेवी, मधुरवाणी, एते सर्वे विद्वांसः १७ शतके प्रसिद्धाः कवयः आसन्, यदा तु २० शतकेषु एकविंशतितमे च शतके अपि विज्जिका, लक्ष्मी, मोरिका, इन्दुलेखा, डॉ. पुष्पा दीक्षित, डॉ. मिथिलेश कुमारी मिश्रा इत्यादयः बहवः प्रसिद्धाः महिलाकवि, डॉ. रत्न बसू, डॉ. रमासिंह, प्रो. मीरा द्विवेदी, डॉ. मोहिनी आर्या, डॉ. शिल्पाकुमारी, डॉ. शिधिदात्री भारद्वाज, डॉ. करुणा आर्या इत्यादिभिः साहित्यकारैः आधुनिकसंस्कृतसाहित्यस्य सुदृढीकरणं परिवर्तनं च कृतम् अस्ति, एतादृशीम् भूमिं यया एतादृशी महिलानां सामर्थ्यं प्रज्वलितं, सम्पूर्णं जगत् च प्रज्वलितं भूमिं वयं नमस्कारं कुर्मः. आधुनिककाले प्रचारितं प्राप्तवान्।

उपसंहारः

अतः एवं प्रकारेण आधुनिकसंस्कृतसाहित्यक्षेत्रे महिलानां अतुलनीयं योगदानं मन्यते यस्य कारणात् अद्यत्वे आधुनिकसंस्कृतजगति स्त्रियाः महत्त्वपूर्णं स्थानं मन्यते पुरुषाः स्वकार्यं कुर्वन्ति विधा, निबन्धः, पत्रलेखनं, गद्यसाहित्यम् इत्यादयः, प्रत्येकस्मिन् विधायां अस्य महत्त्वपूर्णा भूमिका अस्ति, अतः आधुनिकसंस्कृतसाहित्यक्षेत्रे अस्य महत्त्वपूर्णा भूमिका इति मन्यते दिव्यभाषणाय श्लोकः उक्तः-

*"आत्मा यथा शरीरेषु तथा भाषासु संस्कृतम्
वर्तते लोकभाषाणां तत्समवायिकारणम् ॥*

सन्दर्भाः

1. मनुस्मृति- ३/५६
2. आधुनिकसंस्कृतसाहित्येतिहासः, डॉ. राम कुमारदाधीच, हंसा प्रकाशन चांदपोलबाजार, जयपुर, प्र.संस्करण, २०१८, पृष्ठ संख्या ०९२
3. कथापञ्चकम् (पद्य कथासंग्रह) पण्डिताक्षमाराव, सहकारी भंडार नवाकाल वाड़ीगिर गाँव बम्बई १९३३ पृ० सं० ०७
4. कथामुक्तावली (कथासंग्रह) पण्डिता क्षमाराव, न० म० त्रिपाठी लि० पिंसेस स्ट्रीट मुम्बापुरी (मुम्बई) १९५४ पृ० सं० ५
5. आधुनिककालस्य संस्कृत गद्यसाहित्य, "शास्त्री", राष्ट्रीय संस्कृत संस्थान, नई दिल्ली, 1995
6. संस्कृतसाहित्य का आलोचनात्मक इतिहास, त्रिपाठी, बाबुराम, विनोद पुस्तक मन्दिर आगरा 1973 11. संस्कृत वङ्गमय का व्यापक इतिहास, सप्तम खण्ड प.सं.

अन्तर्जालस्रोतः

1. www.docs.google.com
2. www.lib.sodhganga
3. www.lib.du.ac.in 4. www.lib.jnu.ac.in
4. www.sanskritbhasi.blogspot.com
5. www.wikipedia.org www.worldcat.or
6. www.sanskrit.nic.in